

KİTABIYAT

Togan, Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi, *OĞUZ DESTANI — Reşideddin Oğuznâme-si, Tercüme ve Tahlili*, Kayı yayınları, İstanbul 1972, 164 s.

Merhum Ord. Profesör Dr. Togan, vefatından önce Türk destanlarıyla uğraşıyordu. Bu uğraşmanın sonucu vefatından sonra, değerli öğrencisi Dr. Tuncer Baykara'nın himmetiyle şimdi elimizde bulunmaktadır. Bu, Türk destanlarının bir kısmı olan Oğuz destanı'dır. Diğer destanlardan bir kısmının da «Türklerin Menşe Efsaneleri» adlı kitapta yayınlanacağını önsözden öğreniyoruz.

Kitap üç ana bölümden meydana gelmiştir: Oğuzların ve Türklerin Tarihi (s. 17-78), Notlar (s. 81-114) ve Oğuz Destanına Âit Mülâhazalar (s. 115-152). Eserin sonuna, coğrafya ve tarihle ilgili özel isimleri gösteren bir dizin eklenmiştir.

Birinci bölüm; Reşideddin Fazlullah'ın *Câmî'ü'l- Tevârih* adlı ünlü eserinin 2. cildindeki «*Târih-i Oğuzân ve Türkân*» adlı kısmın farscadan tercümesidir. Tercüme için Togan'ın esas aldığı metin, Paris Millî Kütüphanesinin Farsca eserler bölümündeki yazmadır. Togan bu yazmayı birçok başka nüshayla ve A. Ateş tarafından üç nüshanın mukayessesıyla elde edilen neşirle karşılaştırmış ve tercümede kullandığı metni tesbit etmiştir. Eserin tercüme bölümünün sayfa kenarlarında, Topkapı sarayındaki üç yazmaya göre sayfa başları gösterilmiş; ayrıca bu yazmalardan birisine göre de satır başları, satır aralarında işaretlenmiştir. Böylece araştırmacıların eserini aşına kolaylıkla müracaatları sağlanmış oluyor. Destana

göre Oğuz'un büyük atası Olcay Han'dır. Olcay Han, Nuh peygamberin oğlu Yafes'tir. Oğuz Han, Olcay Han'ın Torunu olan Kara Han'ın oğludur. Doğduğu zaman harikuladeliğler gösterir. Bir yaşında konuşur ve benim adım Oğur olsun der. Oğuz Han iki büyük amcasının kızlarıyla evlenmiş fakat onlara kendi inandığı Tanrı'yı kabul ettirememiştir. Sonunda küçük amcası Orhan'ın kızıyla evlenir. Onu kendi dinine sokar Oğuz'un ayrı bir dinden oluşu babası ve amcalarıyla arasını açar. Oğuz Han onlarla savaşarak hâkimiyeti eline alır. Bundan sonra destanın büyük bir bölümü Oğuz Han'ın fetihleri ve savaşlarıyla ilgilidir. Hazar'ın üstünden Kafkasya'nın kuzeyine geçen Oğuz Han oradan Derbent yoluyla Azerbaycan'a iner. Anadolu, Antakya, Suriye ve Mısır'ı alır. Irak ve İran yoluyla yurduna döner.

Kendisiyle beraber bu 50 yıllık sefere katılmış bulunan altı oğlu arasında dünyayı paylaşır. Oğuz Han'dan sonra yerine Oğlu Kün Han geçer. Kün Han'ın danışmanlarından İrkil Hoca, Oğuz'un altı oğlundan olan yirmi dört torunu'nun damga, ongun ve ültişlerini tesbit eder. Burada yirmi dört Oğuz boyunun listesi verilmiştir. Bu liste, Yazıcıoğlu ve Ebulgazi Bahadır Han'ın listeleriyle Togan tarafından tamamlanmıştır. Destanın bundan sonrası, Oğuz han ve yabgularının sırayla tahta geçişlerini ve yaptıkları işleri kısa kısa anlatır. Bu arada «Ala Atlı, Kiş Oonlu Kayı İnal Han'ın» elçilerinden Dede Korkut'un Hz. Muhammed'e elçi gittiğinden bahsedilirken Reşideddin tarafından onun hakkında şu bilgi verilir: «Bu Korkut Bayat boyundan Kara Hoca'nın oğlu olup çok akıllı, bilgili ve kerâmet sahibi bir

insandı. İnal Han Sır Yavkuy zamanında ortaya çıkmıştır. Bu sözleri nakledenin dediğine göre ikiyüz doksan beş yıl ömrü olmuştur. Güzel sözleri, söylenen karâmetleri ve hakkındaki hikâyeler pek çoktur ve ayrıca zikredilecektir» (55. s.). Yazık ki Reşideddin bu hikâyeleri kaleme alamamıştır. On sekizinci han olan Kuru Tigin'in hikâyeleri de ilgi çekicidir. Üvey anası tarafından kendisine göz konulan Kuru Tigin bunu babasına iletmeye fırsat bulamadan üvey ananın iftirasına uğrar. Gözleri kör edilir. Fakat sonra gerçek meydana çıkar, Kuru Tigin'in gözleri açılır, üvey ana da feci bir şekilde cezalandırılır. Bunun, eski bir Hint hikâyesiyle benzerlik göstermesi daha da ilgi çekicidir. Sonunda destan; bir yandan Gazneli Sultan Mes'ut bir yandan da Selçuklulara kadar gelir ve biter. Bu son bölümlerde Gazneli Sultan Mahmud'un Kayı'lardan, Sultan Muhammed Harezmsah'ın Beğdili'lerden gösterilmesi de kaydedilmeğe değer. Otuzuncu Oğuz yabgusu olan Saman Yavkuy da Samani'lerin atası olarak gösterilmiştir.

Tercümenin dili ve üslûbu hârikulâdedir. Teîf bir destan okunduğu hissi duyulmaktadır.

Notlar bölümünde; destanda geçen birçok hususlar Toğan tarafından yetkiyle aydınlığa kavuşturulmuştur. Türk Tarihini, kültürünü, dilini ve etnolojisini araştıranlar için bu bölüm, müracaatı kaçınılmaz bir kaynak teşkil etmektedir. Biz buradaki bazı mühim noktalara dikkati çekmek istiyoruz.

Reşideddin'de Yavgu, Yavku ve Yavkuy şekillerinde geçen yabgu ünvanı, Yüceci ve Eftalit sikkelerinde «zafoy» ve «Zaooy» şekillerinde kıral lakabı olarak geçmektedir.

Bu Eftalit'lerin Türklüğü bakımından mühim bir delildir. Z.V. Toğan'ın son doktora öğrencilerinden Dr. Enver Konukçu arkadaşımız da Eftalitlerle ilgili tezinde bu hususa ehemmiyetle işaret etmişti. Eftalitler, umumiyetle Akhunlar olarak kabul edilmektedir. Biz yabgu-zafoy'daki y-z değişikliğinin, bütün Türk şii-

velerindeki y'nin Yakutlarda s oluşunu hatırlattığını bu bilgilere ekliyelim.

«Oğuz» kelimesinin etimolojisinde de Toğan, değişik bir temayüldedir. Oğuz Han, bir yaşında konuşmaya başlayınca «ben bir otağda doğduğum için adımı Oğur koymak gerekir» demişti. Toğan; bazı nüshalarda r'li, bazılarında z'li yazılan Oğur-Oğuz kelimesindeki bu durumu, bir nokta ihmalinden çok Türkçedeki r-z değişmesiyle ilgili bulmaktadır. Ona göre Oğur'un Oğuz şeklinde umumileşmesi Büyük Hun Devleti çağındadır. Tabii ki Toğan, Oğur kelimesini bugünkü uğur ile açıklıyor. Böylece; boy, kabile anlamındaki ok'dan -z çokluk ekiyle (Ok-u-z) yapılmış bir isim ve oğuz, oğul kelimelerinde de görülen, türemek anlamında olabilecek, tesbit edilmemiş bir og- fiil kökünden -z ile (og-u-z) yapılmış bir isim şeklindeki iki mühim etimoloji izahına bir üçüncüsü eklenmiş oluyor. *Studia Turcica* (Budapest 1971)'da «A propos de l'Étiymologie de l'Ethnique OGUR» adlı makalesinde D. Pais de bu meseleye dokunuyor ve ogur ile uğur arasında ilgi kuruyor.

«Bulgar» kelimesinin etimolojisi ise Z.V. Toğan tarafından bal-ogur şeklinde yapılmaktadır. «Bal» beş demek olduğuna göre bu terkip beşogur demek olmaktadır. Onoğur ve tokuroğur (Tokuz Oğuz) birlikleri ve bir tarih kaynağında çerkes'lerin Bulgar kelimesini Balgur şeklinde telâffuz ettikleri kaydı, bu etimolojik izaha hak vermektedir. H. Namak Orkun'un yayınladığı *Oğuz Destanı'nın* Uzunköprü rivayetinde Kalağ, Kanghı, Kıpçak, Karluk ve Ağaçeri'ye toptan «Beşuygur» denmesini de Toğan buna bağlıyor ki Bulgarların kavmi teşekkülü bakımından çok mühimdir.

Yirmi dört Oğuz boyunun adları için de Z.V. Toğan ilgi çekici etimoloji izahları yapmıştır. Ancak Yazır-Tazığ+er-as+er ve Döğertohar şeklinde Yazır'ları, bir Kafkas kavmi olan As'lara ve Döğertohar'lara bağlamak isteyen izahlarını biz şüpheyle karşıyoruz. Avşar-Avcı+er, Salur-Sarı+ogur izahlarıyla, Ey-

mür ile Azerbaycan'daki Ayrımları birleştirilmesi de ihtiyatla kabul edilebilir.

Dr. Tuncer Baykara, Ebulgazi'de bir Avşar Hanı olarak gösterilen İne Han'ın oğlu Uje ile 840'da Uygur hanedanını yıkan A-je arasında bağ kurmuş. Bize göre bu iki kelime Orhun abidelerinde amca ve ağabey anlamlarıyla geçen «çi» ve ecdat, ata anlamlarıyla «apa» ile birlikte geçen «eçü» kelimeleriyle ilgili olabilir.

Nasıl ki Oğuz Aka, Dede Korkut, Oğuz Ata gibi isimlerde bu gibi unsurlar âdetâ isim gibi kullanılmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde; «Oğuz Destanı'nın Yazılış Yeri - Tarihi ve Yazılış Şartları»; «Oğuz Destanında Bahis Konusu Olan Hükümdarlar, Sülâleler, Şahıslar ve Hâdiseler», «Oğuz Destanı'na Ait Araştırmaların Neticesi» ve «Tetiklerin Son Neticeleri» konuları yer almıştır. Eserin bu bölümündeki konular çok karışık ve anlaşılması güçtür. Birçok tekrarlar, hatta bazı çelişmeler vardır. İhtimal ki rahmetli, bu bölümü yeniden gözden geçirmek fırsatını bulamamıştır. Biz buradaki bazı mühim noktaları da göstermek istiyoruz.

Bir kere Toğan, Oğuz Han'ın kim olabileceği üzerinde ısrarla durmuştur. Destan'da görüleceği üzere Oğuz Han, Hazar'ın doğusunda bir yerde oturmakta, Hazar'ın kuzeyinden gelip Kafkasları güneye doğru geçerek bütün Ön asyayı işgal etmektedir. Çin ve Hint üzerine seferlerden de bahsedilmekte, fakat destanın asıl ve teferruatlı bölümünü bu elli yıllık Önasya seferi teşkil etmektedir. Doğu Avrupa'dan ve Anadolu-Mısırdan (bunlar dahil) Mançuya'ya kadar uzanan çok geniş bir imparatorluk söz konusudur. Böyle geniş topraklara ancak Çingiz, imparatorluğu devrinde sahip olunmuştur. Fakat Reşideddin'in istifade ettiği asıl destan parçasının Çingiz'den çok önce yazıldığı muhakkaktır. Büyük Han Hun imparatoru Mo-Tun'un böyle geniş bir Önasya seferi yoktur. Öyleyse Oğuz Han kimdir, kurduğu devlet hangi devlettir? Gerçi destanlar,

muhtelif tarihlerdeki hâdiselerin üstüste yığılmasından meydana gelirler, fakat burada destana temel olan bir fütuhât vardır ve bu fütuhâtı efsanevi bir Türk hükümdarıyla birleştirmek mümkündür. Bu hükümdar Alp Er Tunga'dır. Şehnâme'de Efrâsiyâb olarak geçen ve M.Ö. 625'de ölen büyük Saka imparatoru Alp El Tunga. Şüphesiz M.Ö. üçüncü yüzyıldaki Mo-tun'dan da destanda izler vardır. Oğuz Han'ın babasıyla çarpışarak tahta çıkması ve Oğuzun oğlu Kün Han'ın, Çin kaynaklarında Mo-tun'un oğlu olarak gösterilen Ki-ok ile birleştirilebilmesi bu izlerin en mühimleridir. Merhum Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*'te (2. Baskı, s. 174) Oğuz Han'ın daha çok Mete ve Atıla'dan hatıralar taşıdığı görüşündeydi. Destanı iyice incelediği son yıllarında bu görüşünden vaz geçtiği anlaşılıyor.

Bize göre de Oğuz Han'ın Alp Er Tunga olduğu görüşü daha isabetlidir.

Öte yandan dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Bayındırlar, Ağaçeri'ler ve Sabir'ler de Kafkasya'dan geçerek Azerbaycan'a gelmişlerdir. Oğuz Han'ın fütuhâtında bu Türk kavimlerinin de izleri olmalıdır. Biz, bu akıncular arasına Bayındırlar'ın da sokulmasını şüpheyle karşıladık. Toğan; *Umumi Türk Tarihine Giriş*'te olsun, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Azerbaycan* maddesiyle, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisindeki «*Azerbaycan Etnografisine Dâir*» adlı makalesinde olsun Kafkasya'yı geçen Bayındırlar'dan bahsetmemektedir. Her üç incelemede de 4. ve 5. yüzyıllarda Kafkasya'yı geçen Türk kavimleri olarak Akhun, Ağaçeri ve Sabirler'i saymaktadır. Toğan Akhunlar'la Akkoyunlular'ı bir saymakta ve anlaşılın Akkoyunlular'ın Bayındırlar'dan olması do'ayıstıyla bu eserde Akhunlar'ın yerine Bayındırlar'ı ikame etmiş bulunmaktadır. Akhunlarla Akkoyunlular'ın aynı olacağı ve Akkoyunlular'ın daha 4. yüzyılda Gökçegöl - Vangölü arasına yerleşmiş bulunacağı oldukça şüpheli bir meseledir. Zaten *Umumi Türk Tarihine Giriş*'de (2. baskı, s. 206) Akhunlar'ın Azerbaycan'daki istilâ ve fütuhâtının muvaffakiyetsizlikle bit-

tiğini yazan Togan'ın bu eserde (118. s.) Akhunlarla Karahunlar'ın (Akkoyunlularla Karakoyunluların) Gökçeğöl-Vangözü arasında yerleştiklerini ve hatta Oğuz destanı rivayetlerinin ilk defa o devir ve mevkide teşekkül ettiğini yazması şüphemizi daha da kuvvetlendirmektedir. Bu konuda şimdilik acele verilmiş bir hüküm karşısındayız.

Kitabın üçüncü bölümünde Togan'ın verdiği diğer mühim sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Halaçlarda görülen madencilik geleneği, onları ve Karlukları Göktürklerle bağlamaktadır. Zaten Alman Türkoloğu Doerfer bugünkü Halaçlar'ın dili üzerinde yaptığı bir araştırma ile Abidelerdeki dile bu dil arasında mühim benzerlikler bulmuştur (s. 120-121).

2. Reşideddin'in faydalandığı yazılı bir *Oğuznâme* olduğu muhakkaktır. Çünkü bu kadar teferruat şifahi bir rivayette bulunamazdı. Ayrıca Önyasya'ya İt geniş teferruat bu esas *Oğuznâme*'nin de Azerbaycan'da tesbit edildiğini ortaya koyar (s. 120).

3. Oğuzların yirmi dört boyunun dışın-da Karluklar, Halaçlar ve Yağmalar da Türkmen diye anılmışlardır. Karluklar'ın Türkmenler'den olduğunu Kâşgarlı da kaydeder. Bu durumda Türkmen kelimesi, o devirde Oğuz'dan daha geniş bir etnik gurubu ifade etmiş oluyor (s. 121).

4. Gerek Reşideddin'de, gerek Ebulgazi'de Selçuklulara karşı bir muhalefet ruhu vardır. «Bu da rivayetlerin Selçuklular'dan ayrı bir muhitte yazıldığını açıkça gösteriyor.» ... «Bu rivayetlerin bir kısmı Horasan ve Sırderya havzasında, diğerleri de Gökçeğöl - Vangözü mntıkasında yaşayan Bayındır ve Salurlar ağzından yazılmıştır diyebiliriz» (s. 125).

5. Gur kelimesi; hem Uygurları, hem Kıpçakları içine alır. Daha eskiden Oğuzlar'ın da buna tabii olmuş bulunması çok muhtemeldir (s. 125).

6. Oğuz destanında Göktürkler'in hemen hemen hiç anılmamış oluşu oldukça merakı mücip bir konudur (s. 126). Dr. Tuncer Baykara 631/a sayılı notta Marquart'ın Sır Yabgu ile İstemi Kağan'ın ifade edildiği iddiasını hatırlatıyor.

7. Kitabın 129-131. sayfaları arasında Reşideddin ve Ebulgazi Bahadır Han'a göre hükümdarların listesi verilmiştir. Togan bunları dört büyük gurupta topluyor. Birinci grup Oğuz Han'dan önce ve sonraki ilk dokuz hükümdarı içine alır. Burada, Oğuz Han'ın çarpıştığı amcalarının oğullarının doğuya giderek orada Moğolların atası olması fikri ilgi çekicidir. Togan; 49/a sayılı notta 10. yüzyılda Amur Şivey kabilelerinin Kırgızların yerine bu günkü Mogolistan'a gelmesiyle söz konusu Moğollar'ın da onların diliyle konuşmağa başladığını ve Cengiz'den sonraki manasıyla Moğollaştığını yazmaktadır.

İkinci grup İnalırsı Yavkuy Han ile başlayan altı hükümdarı içine alıyor. Togan bunları, Göktürkler'den sonraki Karluk hanedanı olarak kabul ediyor. Üçüncü grup, Buğra Hanlar şülâlesidir. Fakat bunlar büyük Karahanlılar değil, kuzeydeki Buğra Hanlar'dır. Bunların şülâlesi 1035'de Şah Melik Kılıç Arslan'ın bozulması ile biter. Dördüncü grup çeşitli Oğuz yabgularının hâkim olduğu karışık bir guruptur. Bunlar arasında Selçuklular, Gazneliler ve Samanlılar vardır. Togan'ın yaptığı bu sınıflama ve atıflar dikkatle üzerinde durulması gereken, araştırılmağa değer bir meseledir.

8. «Oğuz Destanı, Oğuz kabilelerinin ezeli vatanının şimdiki Kazakistan olduğunu, yer isimlerini tasrih ederek tavsif etmektedir.»

Destanlar, milletlerin muharrik gücüdür. Milletlerin ülküleri destanlarda saklıdır. Türklerin cihan hâkimiyetini ifade eden Kızıl Elma ülküsü de Oğuz Han'ın fetihlerinde açıkça görülmektedir. Osman Gazî'nin düşünde görüldüğü cihanı kaplayan ağaç, destanımızda Selçukluların büyük atası Toksurmuş İçi'nin de

düşüne girer. Reşideddin'in farsça olarak kaleme aldığı bu Oğuz destanı'nın Temür'e büyük etkisi olduğu muhakkaktır. Çünkü destanın birçok nüshalarının Temür zamanı ile ilgili vardır. 587/a sayılı notta Togan, Temürlü'ler devrinde tesbit edilen farklı Oğuz destanlarından bahsediyor. Biz Oğuzhan'ın Önyasya'daki fetihleriyle Temür'ün aynı bölgedeki fetihleri arasında büyük benzerlikler gördük. Oğuz Han'ın fetihlerini okurken âdeta Temür tarihini okuyormuş gibi olduk. Merhum Togan da her iki cihangir'in hareketleri arasındaki benzerliklere zaman zaman işaret etmiştir (bk. 443 ve 505/a sayılı notlar). Bu, destanlarımızın daha o zaman Türk başbuğlarını ne kadar etkilediğini gösteren güzel bir misaldir. Zaten bize göre İhanlılar ve Temürlüler çağları mil-

li suurun en yüksek noktaya ulaştığı çağlardır. Temür de şuurlu bir şekilde Kızıl Elma'nın ardında koşmuştur. Millî ruhu güçlendiren bu destanı ilmi incelemeler ekliyerek bize kazandıran Z.V. Togan, Türklük için vazifesini yaparak bu ölümlü dünyayı bırakan nadir insanlardandır. Eski destan, tarih ve san'at eserlerimizin ilmi yayınlarını yapmakta çok geç kaldık. İlimi yayın işini bir an önce bitirip popüler yayınlara geçilmelidir. Bu takdirde günümüz san'atkârlarına da ruh verecek ölümsüz anıtlara sahip olacağız. Z.V. Togan; Dr. Tuncer Baykara gibi hayrülhalefe' sahip olmakla da bahtiyardır. İkisine de minnetlerimiz ve teşekkürlerimiz var.

Ahmet B. Ercilasun

1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri ve Silahyör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi. Prof. Dr. M. Münir Aktepe, İst. Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları No: 1585. XV 90 s. 55 poz fotokopi, İstanbul 1970.

İki gurupta mütalâa olunabilen fetihnâmeler, zaferle neticelenen bir seferi, dost veya düşman hükümdarına tebşir eden nâmeler olduğu gibi, zaferi, padişaha anlatan eserler de olabilir. Elimizdeki fetihnâme, ikinci guruba dahil edilmelidir. Bu çeşit fetihnâmelere gazânâme de denildiği vâkidir. Türk tarihinde, Osmanlı devrinden de önce mevcudiyeti bilinen ve tarihimiz için önemli bir vesika olan fetihnâmelerin en mühimleri, bu gurup fetihnâmeleridir. Tâci-zâde Câfer Çelebi'nin *Mahrusa-i İstanbul Fetihnâmesi*, bu cins bir eser olup, İstanbul fethi için bir kaynak teşkil etmektedir. Bu meyanda, Vahid Mahtumî'nin manzum parçaları da ihtiva eden *Mora fetihnâmesi*'ni de zikredebiliriz (neşr. Sevim Üngün, *Tarih Dergisi*, sayı 20, 21, 22).

Elimizdeki eser, baş tarafta verilen izahat ve müteakip bölüm ile bir bütün teşkil etmek-

tedir. Önce, 1720-1724 yıllarına âit Osmanlı-İran siyasi ve ticari münasebetleri incelenmiştir. İran'ın iç işlerinin karışıklık arzemesi üzerine, bu devletin topraklarında gözü olan Rusya'nın yeni bir tavır takınması, Osmanlı Devleti'ni bazı tedbirler almaya icbar etti. İlk olarak Dürrî Ahmed Efendi, İran'a elçi olarak gönderildi. Dürrî Efendi, dönüşünde ticari hususlar yanında İran'ın iç durumu hakkında da devrin padişahı III. Ahmed'e ve sadrazam İbrahim Paşa'ya raporlarını takdim etmişti. Sınır valilerinin raporları da Dürrî Efendi'nin raporu gibi iç karışıklıktan dolayı Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının emniyetinin bozulduğunu teyid eder mahiyette idi. Bu sebeplerden, Osmanlı Devleti, harb kararı almakla beraber ihtiyatı da elden bırakmıyordu. Prut anlaşmasıyla, Balkanlardan ve Kırm'dan çekilmek mecburiyetinde kalan Ruslar, bu defa İran yolunu deniyorlardı. Zira Tiflis, Dağistan ve Şirvan havâlisinde baskıya başlamışlardı. Diğer taraftan, Tiflis Hanı Vahtan Han, müstakil bir devlet kurmak amacıyla isyan etmişti. Osmanlı Devleti bir Kafkas harekâtıyla Tiflis'i sınırlarına dahil etti. Fakat, Rusların

daha atik davranıp Bakü'yü işgal etmeleri, bu bölgede Türk nüfuzunu sarsmıştı. Geri kalan İran toprakları ise Afganlı âsi Mir Üveys-oğlu Mahmud'un eline geçmişti. Şah II. Tahmasb ise, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları üzerindeki şehirlere sahip çıkabilmişti. Evvelce alınan karar, II. Tahmasb'a karşı uygulanıp harb açıldı. Osmanlı Devleti kendisine uygun birçok şehirleri işgal etti. Bu olayları müteakip Rusya ile Osmanlı Devleti arasında, İstanbul'da «İran Mukasemenâmesi» adı verilen anlaşma imzalandı. Ancak Şah II. Tahmasb, anlaşmanın Osmanlıları ilgilendiren maddelerini tanımayınca, Türk orduları üç koldan tekrar İran içlerine girdiler. Bu cebbeler Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Revan cebbeleri idi. Revan kalenin fethine Arifi Ahmed Paşa tayin olunmuş idi. Seraskere, bu kalenin fethine âit III. Ahmed'in hatt-ı hümayunu ile bazı mektupları Kemânî Mustafa Ağa getirmişti (25/Ramazan/1136= 17/Haziran/1724). Eserin bu bölümünde, Osmanlı-İran siyasi münasebetlerinin bir panoraması verilmiş olup arşiv vesikaları ile başlıca ana kaynaklardan istifade olunmuştur.

Kemânî Mustafa Ağa'nın Revan fethi hakkında yazdığı *tarihçe* fethin başlangıcından

7/Ekim/1724 (18/Muharrem/1137) tarihine kadar mufassalan devam etmektedir. Bahis konusu eserin baş tarafında, Arifi Ahmed Paşa'ya gönderilmiş olan ferman bulunup, 29 vaktir. Kemânî Mustafa Ağa, eserinde, Kalenin fethini teferruatlı bir şekilde anlatmakta olup vuku bulan siyasi görüşmeleri de vermektedir. Nihayet, kale kumandanının teslim arzusu ve yapılan görüşmeler eserde hep kayıtlı bulunmaktadır. Kalenin teslim alınmasından sonra halka ve askere nasıl âdillane davranıldığı, ne cana ne mala hiç bir surette ilişilmediği de eserde anlatılmaktadır (vr. 23/b-24/a). Tarihçeden sonra, fetih hakkında III. Ahmed'e âit iki ferman daha görmekteyiz ki, bunlar arşiv vesikaları arasında zikredilmelidir. Bundan sonra eserde, izahlı indeks yer almakta ve takip eden bölüm mezkur eserin tıpkı basımıdır.

Eğer, âdet hilâfına fetihâmeler kaleme alınmasa idi, seferler hakkındaki bilgilerimiz, elde edebildiğimiz resmî yazışmalardan öteye gidemiyecaktı. *Revan fetihnâmesi*'nin neşri de Osmanlı-İran münasebetlerinin hem siyasi hem de askerî vechesine ışık tutan bir eser olması bakımından önem kazanmaktadır.

Mücteba İlgürel

akıbete maruz kalmıştı. Bundan dolayı Celâyir boyunun bir kısmı Çin'e gitmiş, bir kısmı Moğolistan'da kalmış bir kısmı Türkistan ve Maveraünnehr'e giderek daha sonraları Timurlular devrinde adları birçok faaliyetlere karışmış; bir kısmı da İlhanlıların mailyetinden İran ve Irak'a gelmişlerdi.

İlhanlı Devletini teşkil eden en mühim iki ulustan biri olan Celâyir (diğeri meşhur Emir Çoban'ı çıkaran Sulduz boyu) daima en itibarlı mevkii ellerinde tutmuşlardı. İlkey Noyan, Hülegü devrinde kurultayda baş mevkii işgal etmekte idi. Burada tanıtmasını yaptığımız eserin konusunu teşkil eden Celâyirli

devletinin kurucusu Şeyh Hasan, bu İlkey Noyan'ın torununun oğludur.

Kitabın önsözünde müellif, eserinin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde üç yıllık bir çalışma ve araştırma mahsulü olduğunu ve şimdiye kadar bu hususta herhangi bir araştırma yapılmamış olduğundan, dar bir bölgede hadiselerin birbirine karışması vb. sebeplerden Celâyirli hanedanının tarihinin yazılmasının güçlüklerini ifade etmektedir.

Eser dört bölümden meydana gelmiştir:

1. Bölüm: Celâyirli'lerin silsilesi (s. 1-113): Burada sekiz kişiden ibaret olan hanedan mensuplarının siyasi tarihleri anlatılmaktadır.

2. Bölüm: İçtimai hayat (s. 114-287): Hanedan mensupları, içtimai sınıflar, halkın yaşayış tarzı ile onların inançları, eyalet ve hâkimlerin durumu, Divânlar ve Celâyir Devletini teşkil eden boylara:

3. Bölüm: (s. 288-324) Azerbaycan, Şirvan, Muğan, Acem Irak'ı ve Arab Irak'ı gibi eyaletlerin coğrafi durumu, yollar, bölgenin mahsulleri ve bölgelerdeki tarihî eserlere tahsis edilmiştir.

4. Bölüm: (s. 325-407) San'at ve edebiyat mevzularını içine almaktadır. Bunu ise Neticce, Kaynaklar (s. 412-431) ve İndeks kısımları takip etmektedir.

Ana dili farsça olan müellifin, sadece kaynakları okuyup bize naklettiği, eser okunduktan sonra verilebilecek tek hükümdür. Bunun yanında çeşitli usul hatalarına düşmüş ve devrin hadiselerine ve Türk tarihine iyice vakıf olmadığından zaman zaman bilhassa isimlerin okunmasında yanlışlardan kurtulamamıştır. Bunların hepsini burada teker teker yazmıyarak bazılarını zikretmekle yetineceğiz. Meselâ:

Haşiyelerde her zaman kaynak gösterilken sahife numarası verilmiş ancak, hangi nüshadan istifade edildiği anlaşılmasın kalmış-

tır. Bazan da (meselâ s. 63, 70, 71) haşiyelerde Hondmir ve Mirhond'un sahife numaralarını verdikten sonra Hâfız-ı Abrû'yu zikretmiş fakat Hâfız-ı Abrû'nun hangi eserinden, faydalandığını işaret etmemiştir. Kaldığı birinci ve ikinci olarak zikredilen müellifler zaten bütün bilgilerini Abdurrezzak-ı Semerkandî'nin eseri vasıtasıyla aynen Hâfız-ı Abrû'dan aktarmışlardır. S. 71 (haşiyeye 1)'de Hâfız-ı Abrû, Hondmir ve Mirhond zikredildikten sonra, *Zeyl-i Cami ul-Tevarih* gösterilmiştir. Halbuki bu sonuncu eser de Hâfız-ı Abrû'ya aittir. Acaba burada Hâfız-ı Abrû'dan kastedilen yer ve eser hangisidir?

Müellif eserinin birçok yerlerinde bütün muasır İranlı tarihçilerde görüldüğü gibi sanki Tezkire yazarımsasına devrin şairlerinin Celâyirli hükümdarları hakkında söyledikleri veya bizzat hükümdarların kendi yazdıkları şiirleri nakletmiştir (Meselâ bak. s. 13, 19, 32, 33, 34, 43, 48, 49, 117 ve çeşitli yerler). Halbuki bunları doğrudan doğruya ayrı bir başlık altında da inceleyebilirdi. Birçok yerlerde ise (meselâ: s. 56, 84, 87, 94, 95, 143 vs.) Celâyirli hükümdarlarının muasır hükümdarlar ile yazışmalarından kalan ve hemen hemen hepsi Feridun Beg *Münşeatı*'nda bulunan mektupların suretleri aynen ve sahifelerle uzun uzun verildiği gibi, bazı müelliflerin ifadeleri de (s. 63, 104, 118, 123, 127 vs.) aynen verilmiştir.

S. 12'de Deşt-i Kıpçak hâkimi «Tını Beg» Dini Beg» olarak yazılmıştır. 801 yılında Sultan Ahmed'in Emir Timur'un önünden kaçarken Bağdad'da bıraktığı adamlarından Ferec'in adı da daima Ferruh olarak yazılmıştır (s. 93, 96, 97). Aynı şekilde Sultan Ahmed'in muasır Memlûk hükümdarı Ferec (ölm. 815)'de daima Ferruh şeklinde yazılmıştır (s. 99, 100) ki, kendisinin haşiyede verdiği kaynaklarda da bu isim Ferec şeklinde yazılmıştır. S. 81'de «bu sırada Akkoyunlu Türkmenlerinin Kara Mehmed'i öldürdükleri ve Karakoyunluların Tebriz'den ayrıldıkları haberi geldi» diye bir ifade mevcuttur. Halbuki Kara Mehmed Akkoyunlular tarafından değil, ken-

disi ile emirlik mücadelesinde bulunan yeğeni Kara Pir Hasan tarafından öldürülmüştür (Bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara, 1967, I, s. 53. Burada kaynaklardaki ifadeler de verilmiştir). S. 98'de Emir İsmur'un Bağdad üzerine hareketinden bahsedilirken Sultan Ahmed'in Bağdad'a gelerek hükümet etmeğe başladığı ve şehrin imarı ile meşgul olduğu haberini müteakip, herbiri bir oğlunun idaresinde olmak üzere 4 ayrı kuvvet gönderdiğini ifade ile Pir Muhammed (Ömer Şeyh'in oğlu), Süleyman Şah, Ebubekir ve Cihanşah'ın gönderildiğini söylemektedir. Halbuki bunlardan hiçbirisi Timur'un oğlu değildir. Zaten Timur'un bizce malûm olan dört oğlundan ikisi (Cihangir ve Ömer Şeyh) çoktan ölmüş bulunuyorlardı. Burada sayılanlardan sadece ikisi (Pir Muhammed ve Ebubekir) Timur'un torunları olup, diğer ikisi ise emirlerden idiler. Bunun bir sehivden ileri geldiğini zannetmek isterdik, ancak hemen arkasından (s. 98) Ebubekir ve Cihanşah'ın doğrudan doğruya babalarının yanından Bağdad'a hareket ettiklerini söylemesi müellifin değil devrin hadiselerini, şahsiyetlerini bile gereği kadar tanımadığını açıkça göstermektedir. S. 100'de Celâyirli Sultan Ahmed ile Kara Koyunlu Kara Yusuf'un 807 yılında Emir Timur'un ölümü üzerine Mısır sultanı tarafından sevincinden salıverildikleri ifade edilmektedir. Ancak Şirin Beyanî burada da yanlışmaktadır. Zira Dımaşk kalesinde tutsak olarak bulunan bu iki hükümdar, daha Timur ölmeden önce 807 yılı Receb ayında (Ocak 1405) Şam naibi Şeyh el-Mahmudî tarafından, Sultan Ferac'î tahttan indirmek gayesi ile Mısır üzerine tasarladığı seferde onlardan da istifade etmek maksadı ile hapisten çıkarılmışlardı. Hattâ Sultan Ahmed bu sefere katılmamış olmakla beraber, Kara Yusuf Beg, Şeyh el-Mahmudî'nin yanında mağlûbiyet ile sona eren Mısır seferine de katılmıştı. Bazan şahıslar iyi tanınmadığından müellif metne dayandığı halde fahiş hatalardan kurtulamamıştır. Meselâ *Cami ut-Tevârih-i Hasanî*'ye dayanarak Timur'un oğlu Şah-

ruh'un Irak, Fars ve Luristan'ı istila ettiği ve Sultan Ahmed'inde yeniden Azerbaycan ve Bağdad'a hâkim olduğu sırada, Sultan Ahmed'in Şahruh'un oğlu İskender ile yakın bir dostluk tesis edildiğinden bahsedilmektedir (s. 101). Dostluğun tesisi bir tarafa, burada adı geçen İskender, Şahruh'un oğlu değil, Ömer Şeyh'in oğlu olup Fars ve İsfahan'da hâkim olarak bulunmakta idi.

Sultan Veled'den bahsedilirken (s. 109), Sultan Ahmed'in öldürülmesinden sonra Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu Şah Mahmud'un, Irak-ı Arab hükümetini ele geçirmek için Bağdad üzerine hareket ettiği söylenmektedir. Ancak bu da yanlış olup, bu Şah Muhammed olacaktır (İndekste de Mahmud olarak alınmıştır). S. 168-177'deki kabileler kısmı ise çok noksandır. Celâyirli devletini teşkil eden boyların durumu izah edilmemiştir. Bu olmadan ise devrin içtimalî tarihi ve devletin bünyesini anlamaya imkân yoktur.

Bu arada Akkoyunlular'dan bahsedilirken (s. 171) Gök Han yerine Giyûk Han denilmiştir. S. 350'de Abdulkadir Gûyende'den bahsedilirken bir ara Miranşah'ın, babası Timur'un buyruğu ile öldürüldüğü söylenmektedir. Miranşah'ın daha babası Timur'un sağlığında atılan düşerek aklını kaybettiği bilinmektedir. Ancak o babasından çok sonra 810 (1408) yılında Şenb-i Gazan yakınlarındaki Serd-Rûd mevkiinde Karakoyunlu Kara Yusuf'a karşı oğlu Ebubekir ile yaptığı savaş sırasında bir köle tarafından ve Mirza olduğu bilinmeden, sırf elbiselerine göz dikildiğinden dolayı öldürülmüştü (H. Abrû, *Zubdet ut-Tevârih*, Fatih Ktb. 4371/1, 422b).

Kaynaklar bölümüne gelince: Burada da birçok bilgi ve usul hataları göze çarpmaktadır. Bu bölüm «Eski ve yeni kaynaklar» diye iki kısma ayrılmıştır. Kaynakların yazılış tarihine göre sıralandığı anlaşılmalı beraber, müellif Doktora tezi olan eserini Fransa'da yazdığından, birçok matbu olan kaynaklarının nedense bu matbu olanların itibar etmiye-

rek Bibliotheque Nationale'deki nüshalarından faydalanmış ve dolayısı ile bazan metin ile mukayese yapabileme imkânını da ortadan kaldırmıştır.

12. sırada yer alan Nizameddin-i Şamî'nin *Zafername*'sinin hem 805 yılında yazılmasının sona erdiği söylenmekte, hem de bir satır sonra eserin Timur'un ölümüne kadar geldiği ifade edilmektedir. Eser aslında 806 yılı Ramazan ayı ortalarında (Mart 1404) sona erer, Timur'un ölümü ise 17 Şaban 807 (18 Şubat 1405) tarihindedir.

13. sıradaki Şerefeddin Ali-i Yezdî'nin *Zafername*'sinin 825 yılında İbrahim Mirza'nın emri ile yazıldığı söylendikten sonra, eserin tam nüshasının Timur devrine ilâve olarak, Mirza Şahruh ve İbrahim Mirza devirlerini de ihtiva ettiği kaydedilmektedir. Muhakkak ki müellif esere şöyle bir göz gezdirmiş olmalı ve onun bu hükmü vermesine sebep de belki eserin telif tarihi olmalıdır. Ancak Şerefeddin'in eseri, Timur'un ölümünden sonra Maveraunehr hadiseleri ile, torunu Halil Sultan'ın Semerkand'ı ele geçirmesi (16 Ramazan 807=18 Mart 1405) ve biraz sonra onun zevalinin sebeplerini anlatarak, Emir Timur'un oğul ve torunlarının zikri ile sona ermektedir.

Müellifin yeni kaynaklar diye bahsettikleri ise anlaşıldığına göre tetkik eserlerdir. Ancak bu kısımda sayılan eserlerden ilk dört tanesi tetkik eseri değildir. H.L. Rabinot'un meskûkata dair «*Coins of the Jalair, Kara-Koyunlu etc... dynasties, Numismatic Chronicle*, 1950, X.» u bibliyografyada mevcut değildir. Makrizi, İbn Hacer, Aynî ve İbn Tağrı-Birdî gibi eserleri ilim aleminde çok eskidenberi bilinen Memlûk devri müelliflerinden hiç istifade edilmemiştir. Son olarak Celâyirli için mühim, fakat eserde istifade edilmemiş iki kaynak daha ilâve edelim: Bunlardan birincisi, yegâne nüshası Viyana Milli Kütüphanesinde bulunan (Mxt. 355) ve 821 yılında tamamlanarak Hisn-ı Keyfa Eyyubî hükümdarı el-Melik el-Âdil Fahreddin Süleyman'a ithaf edilen Hisn-ı Keyfa *Vekayiname*'sidir (778 yılı vekayii, ile sona eren bu eserin tamtması için bk.: Cl. Cahen, *Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au quatorzieme siecle, Journal Asiatique*, 1955, s. 65-100). Diğer ise umumi tarih mahiyetinde olup, XV. yüzyılın sonlarına kadar gelen Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî el-Gıyasî'nin *Tarih ul-Gıyasî*'dir (eser hakkında bk.: Abbas el-Azzavî, *Tarih ul-Irak beyne ihtilâleyn*, Bağdad 1936, 11 s. 10-12; F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 9).